

„Költészetében jelen van a biztos és töretlen hit iránti nosztalgia. A *Fiamnak* (1850) két sora mindennek ikonikus kifejezése: »Oh, ha bennem is, mint egykor, épen / Élne a hit, vigaszul nekem!...« A biztos és töretlen vallásos hit hiányában Arany képesnek látszik arra, hogy egy olyan orientációs vonatkozási pontot hozzon létre, aminőt a fönséges indukál. Ily módon költeménye, amely radikálisan átírja a korabeli dicsőítő költemény normáit, mélyen személyes lesz nemcsak Dante, hanem a költészet és Isten vonatkozásában is.”²⁵

*

Azt hiszem, bizonyítani tudtam a bizonyítandót: a *Dante* európai léptékét. Sem a nemzet-hit, sem a népiség/népiesség, sem explicit vallásos meggyőződés nem bizonyítható rá, és mint a Robert Doran-idézet jelzi, Arany a valláshoz való nosztalgikus viszonya beleillik egy európai szekularizációs folyamatba. A vers ihletése, gondolatvitelének szerkezeti sajátosságai, a költői kifejezésmód egésze pedig közvetlenül társul az európai modernitás 19. századközépi alkatához.

Műhely

Balogh Magdolna¹

A SZABADSÁG DIMENZIÓI²

– Széljegyzetek Bojtár Endre portréjához –

„Én mindig szabadnak éreztem magam...”

„Veszélyes dolog szabad embernek lenni, de másnak nincs értelme.”³

A szabadság felé

Bojtár Endre élete, az a majdnem nyolc évtized, amit élnie adatott, a huszadik század második felének s a huszonegyedik század első évtizedeinek mély válságokat és radikális változásokat hozó időszakaival esik egybe. Szabadsága dimenziói az elmúlt évszázadot alapjaiban meghatározó, a kirekesztéstől a tömegek szellemi és fizikai elnyomorításán át a végleges megsemmisítésig számos alakban jelentkező elnyomás viszonyaiból bontakoztak ki, személyes sorsa és életműve ezek szorításában együttesen, egymástól elválaszthatatlanul alakult.

Négyéves, amikor kisgyerekként elveszíti édesapját, akit munkaszolgálatra hívnak be 1944 júniusában. Az apa a zsebében a felmentő orvosi igazolással (egyik lába ugyanis dongaláb volt, ami miatt szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították) a jászberényi laktanyába indul, hogy ott leszereljék. Soha nem tér vissza. Felesége kideríti, hogy a vonatot, amelyen társaival együtt utazott, egy Zöldi nevű nyilas csapata ürítette ki, s akik ott voltak, mind nyom nélkül tűntek el.

A következő történelmi csomópont 1956. Bojtár ekkor 16 éves, és saját bevallása szerint mindent lát, de semmit sem ért. Azonban az általa szabadságharcnak tartott '56 utóbb mégis fontos fordulópontnak bizonyul az életében, hiszen ekkor veti bele magát a tanulásba, azzal az elhatározással, hogy nyelvész lesz. Barátai mind külföldre mentek: egyedül maradván elhatározza, hogy – hajlamait, kedvtelését követve – nyelvekkel foglalkozik. A német és az iskolai orosz mellett elkezd lengyelül, majd bolgárul tanulni, később egyre újabb és újabb közép-európai nyelvekkel folytatja. Ebben az elkötelezett tanulásban az ambíciózusság mellett személyisége

²⁵ „The signs of a nostalgic attitude towards a firm and unshaken faith are present in his poetry. The two lines of »To My Son« (1850) can serve as an iconic example of them: »Would that within my soul were shrined again / The faith unquestioning that life hath slain«. In the absence of firm and unshaken religious faith, Arany seems able to identify a point of reference and orientation by an experience the sublime induces. Thus, his poem, which radically rewrites the norms of contemporary panegyrics, becomes deeply personal not only in relation

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Közép- és kelet-európai Osztályának tudományos főmunkatársa.

² Az előadás az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében hangzott el, 2018. szeptember 4-én, a Bojtár Endre emlékére rendezett konferencián.

³ GARTNER Éva és BOJTÁR Endre, »Változatok a szabadságra«, 2000. máj. 26. 11.

egyik meghatározó vonása: szenvedélyessége mutatkozik meg, nem véletlen, hogy ez későbbi nagy nekirugaszkodásaiban is fontos motiváló erő volt. Ő maga fontosnak tartotta hangsúlyozni azt is, hogy mennyire megbecsüli a fizikai munkát, s hogy ezt a családból hozza: teherautósofőr nevelőapja mellett rakodóként, illetve a nyári szünidőben, kőbányai üzemek munkásaként szerzett tapasztalatai alakítják ki benne azt az érzést, hogy tudja, „[...] milyen az igazi világ, [...] milyenek, mit csinálnak az igazi emberek”.⁴ S azt a plebejusöntudatot, hogy közöttük is megtalálná a helyét, mert egynek érzi magát velük. Mielőtt azonban egy szocreál ember ideális figurája kezdene itt kibontakozni, hozzá kell tennem, hogy részint a kor szellemiségének beszüremkedésével van itt dolgunk, amely kornak az értékhierarchiájában a fizikai munka és a kétkezi munkát végző munkás állt a csúcson, részben meg a szellemi munkát végző ember örök hiányérzetéből (?) fakadó komplexusával, ami azt is megérteti, miért is volt annyira büszke később Bojtár a horányi „kísérleti kertben” természetett földmogyoróbokraira, paradicsomjaira és különleges tökféléire. A fizikai munka világának konkrétsága, ahogy állította, még egy szempontból volt lényeges számára: úgy gondolta, már pusztán léteével lehetővé teszi, hogy a másik, a szellemi munka városa, vagy ahogy ő fogalmaz: „az úri világ”, zárójelbe kerüljön általa. Ez alakította ki Bojtárnak azt a képességét, hogy függetlenné tudott válni a körülményektől, szabadnak érezte-tudta magát. „A husserli zárójelről csak később hallottam, de már 16 éves koromban tudtam, hogy a világot fenomenológiai zárójelbe lehet tenni.”⁵ Emberformáló tapasztalatokkal gazdagodva, felvértezve tehetséggel és szorgalommal, plebejus öntudattal,⁶ kezdi – mai kifejezéssel – „megcsinálni magát”, s megint csak a „kor szelleme” támogatja abban, hogy afféle *self-made man*ként haladjon előre majdani pályáján. Még gimnazistaként azzal kopog be Kniezsa István professzorhoz,⁷ hogy szlavista szeretne lenni, és olvasmánylistát kér tőle, a professzor pedig tanítványává fogadja. Az egyetemi évek szorgalmas tanulással telnek, és Dobossy László professzor révén rendszeres mellékmunkája is van: lektori jelentéseket ír kiadókknak a népi demokratikus országok könyvterméséről. Negyedévesen vált a nyelvészetről az irodalomra, s egy érdeklődést keltő dolgozatával, amelyet József

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ „azért érzem magam szerencsésnek, mert én láttam azt a világot, és egész életemben ahhoz a világhoz tartozónak éreztem magam, akkor is, amikor már életmódom szerint semmi közöm nem volt hozzájuk.” – uo.

⁷ Tanulságos párhuzamként kínálkozik a festő Lakner László lépése (1936–), aki tizennégy évesen (!) vitte el a rajzait Bernáth Aurélhoz. Bernáth a főiskolán tanítványává fogadta. Vö. SZENTESI Edit, „Beszélgetés Lakner Lászlóval”, in *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*. 1991. március 14.–június 30., szerk. NAGY Ildikó (Budapest: Képzőművészeti Kiadó–MNG–Ludwig Múzeum, é. n.), 125–126. Mind Bojtár, mind a nála mindössze négy évvel idősebb Lakner lépése hallatlanul jellemző nemcsak a két emberre, hanem a kornak a vertikális mobilitást ösztönző légkörére is, amely kifejezetten kedvezett az alulról jövő tehetségek indulásának.

Attila és a kelet-európai költészet kapcsolatáról ír, felhívja magára Szabolcsi Miklós figyelmét, s az ő révén kerül az egyetem elvégzése után 1963-ban az akkor még kevesebb mint egy évtizede fennálló Irodalomtörténeti Intézetbe, ahol kiváló kollégák körében, szabad szellemi légkörben folytathatja tudományos munkáját mint a kelet-európai irodalmak afféle mindenese. Először a Világirodalmi Osztályon, majd a Közép- és Kelet-Európai Osztály megalakításáig azon az Elméleti Osztályon dolgozik, amelyet akkor Nyíró Lajos vezetett, s amely mindvégig rendkívül progresszív, nyitott szellemű műhely volt, a korabeli irodalomtudomány afféle ellenzéki fészke. A már említett Nyíró Lajos mellett Szili József, Hankiss Elemér, Miklós Pál, Veres András, Bonyhai Gábor voltak Bojtár kollégái. Az osztály kutatóinak oroszánrésztük volt az irodalomtudomány megújításának munkálataiban, a korszerű műértelmezési módszerek kialakításában, később a középiskolai irodalomtanítás módszertani megújításában. Bojtár mindezekből a munkákból kivette a részét. Nemcsak számára, hanem más, a hivatalosság által kevésbé tolerált irodalmárok számára is megbízható menedék volt az intézet, amelynek vezetői rendre eredményesen védték ki a szakma és a munkatársak elleni támadásokat.

A szabadság táguló terében

A szabadság terének növekedését látszik igazolni a külső körülmények változása is: az '56 után újra berendezkedő, majd óvatos reformokba kezdő kádári rendszerben a politikailag kétarcú hatvanas évek⁸ második szakasza, az 1963 és 1968 közötti néhány év a rendszer lazulásának ideje. Kulturálisan még inkább szembetűnő, hogy a szabadság levegője áramlik be az ötvenes évek lefojtott és általános apátiát árasztó közegébe. Hirtelen kinyílik a világ: az – addig főként a szovjet irodalmat jelentő – világirodalom mind több műve olvasható, szalonképesebbé válik az avantgárd, fokozatosan megszűnik a szocialista realizmus hegemoniája, Kafkáról, az abszurdról és a groteszkről lehet beszélni nyilvánosan. A *Nagyvilág* folyóiratban egymást érik az érdekesebbnél érdekesebb publikációk. Megjelenik Bulgakov *Mester és Margaritája*, magyarul teljes szöveggel előbb, mint a Szovjetunióban. S a magyar irodalomban is valódi robbanás következik be, rengeteg új mű jelenik meg, több nemzedék lép színre egyszerre, a korábban hallgatásra ítélt szerzők ismét publikálhatnak, ekkor jelenik meg Déry nagyszerű antiutópiája, a *G. A. úr X-ben*, Weöres Sándor fontos kötetekkel jelentkezik, indul Juhász Ferenc és Nagy László pályája, mások mellett Fejes Endre, Galgóczi Erzsébet, Cseres Tibor, Santa Ferenc, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Örkény István neve fémjelzi az új irodalmi jelenségek sokféleségét.

S ekkor jön 1968, az a történelmi fordulópon, amely mást jelentett itthon, és mást jelentett Csehszlovákiában. Hogy itthon mi és hogyan történt, arról ma már

⁸ RAINER M. János, *Bevezetés a kádárizmusba* (Budapest: 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2011), 155–170.

tudni lehet egyet s mást. Bár a párt reformkommunista szárnya elfogadtatja a vezetéssel, hogy meg kell próbálkozni a piaci mechanizmusok alkalmazásával, s belátják, hogy az „új gazdasági mechanizmust” be kell vezetni, nem sokkal a ’68-as gazdasági reform beindítását követően a fékeket is behúzzák, nehogy a gazdaság pluralizálásával valamiképpen a politikában is megjelenjen az igény a párt monopóliumának megszüntetésére és a politikai pluralizmusra. Hogy mi is történt Csehszlovákiában 1968-ban, arról Magyarországon sem akkor, sem később nem sokat tudott a közvélemény. Közvetlenül az események idején hivatalosan a napilapokban megjelent, aránylag semleges hangnemű, időnként a csehekkel óvatosan rokonszenvező írásokat olvashatták az érdeklődők, a megszállás után először a hallgatás következett, azután pedig csak a propaganda juthatott el az emberekhez – ahogyan Berkes Tamás írja a cseh ’68 kérdéskörét a maga mélységében és összetettségében tárgyaló alapvető tanulmányában.⁹

Szempontunkból az látszik a legfontosabbnak, hogy a szellemi életnek és a művészeteknek (főként az irodalomnak és a filmnek) óriási szerepük volt a prágai események előkészítésében. „A hatvanas évek irodalma az alkotó energiák kirobbanásának ideje volt, és rövid idő alatt sok tekintetben gazdagabb termést hozott, mint a megelőző és a rákövetkező évtizedek. Ekkor indul Hrabal, Havel, Klíma, Fuks, Páral, újra kiadják Škvorecký 1958-ban betiltott *Gyávák* című regényét, ekkor jelentkezik prózaíróként Milan Kundera. Az 1963-ban rendezett Kafka-konferenciát a kelet-német ideológusok később az »ellenforradalom« kezdetének nevezik. Az irodalom és film legjelentősebb alkotásai a »szocialista realizmus« ideológiai kényszerével szemben, azt megkerülve jönnek létre”¹⁰ – írja már idézett tanulmányában Berkes Tamás. Bojtár pedig itthon éppen ennek a fajta, elsősorban groteszk irodalomnak a népszerűsítését végezte. Lektorai jelentései, fordításai, tanulmányai révén már eleve részese volt tehát ennek a szellemi pezsgésnek. Így még inkább érthető, hogy amikor 1968 áprilisában és augusztusában két hónapot töltött Prágában, két részletben, addigi élete legnagyobb élményét élte át. „Először éreztem azt, hogy mit jelent szabadon élni”, mondta, „az emberek vitatkoztak, a sajtó szabad volt, [...] megvoltak a korlátai, [...] Minden újságot el kellett olvasni [...] El kellett olvasni, mert mindegyik érdekes volt az első szótól az utolsóig, és mindegyikben volt valami fontos, amit, még ha tudott is az ember, akkor is jól esett leírva látni. Boldog időszak volt. A szabadság élményét jelentette nekem ’68”¹¹ A szocialista társadalom erőszakmentes megteremtésének szándéka utópiának bizonyult ugyan, Bojtár személyes életében azonban meghatározó volt. Az ott és akkor tapasztaltak alakították ki benne azt a meggyőződést, hogy „létezik az emberi társadalomnak olyan formája, amelyben [...] felhőtlenül lehet élni”¹²

⁹ BERKES Tamás, „A cseh hatvannyolc saját kontextusa”, 2000, 7–8. sz. (2008), hozzáférés: 2018.10.11, <http://ketezer.hu/2008/07/a-cseh-hatvannyolc-sajat-kontextusa/>

¹⁰ Uo.

¹¹ GARTNER és BOJTÁR, „Változatok a szabadságra”, 19.

¹² Uo., 19–20.

Persze, joggal tehetjük fel a kérdést, miféle szabadságról van itt szó? Nagy bizonyossággal jelenthetjük ki, hogy Bojtár számára ez a szabadság olyasmi volt, ami a prágai tavasz Bibliájának számító, s magyarra éppen általa fordított Karel Kosík *A konkrét dialektikája* című, először 1963-ban megjelent, majd rövid időn belül három újabb kiadást megért filozófiai szakmunkájában körvonalazódott. A cseh filozófus az az idő tájt gyakorta „revizionistaként” emlegetett újmarxistákhoz hasonlóan a marxizmus megújításán fáradozott (csakúgy, mint a jugoszláviai Praxis-kör filozófusai, a magyar Lukács-tanítványok vagy a lengyel Leszek Kołakowski). Kosík a marxizmust az egzisztencializmussal ötvözve, a tevékeny emberi szubjektumot állította a középpontba. Könyvének egyik kulcsfontosságú meghatározásaként azt írta: „a szabadság olyan történelmi tér, melyet a »történelmi test« azaz a társadalom, az osztály, az egyén aktivitása realizál és szabja meg kiterjedését. A szabadság nem állapot, hanem történelmi aktivitás, amely megteremti az emberi együttélés, azaz a szociális tér megfelelő formáit”¹³

A prágai tavasz hangulata ezt a szabadságot idézte fel Bojtár számára: „Az emberek mosolyogtak egymásra, strukturálttá váltak az arcok, Prágában öröm volt az utcára kimenni”¹⁴ Ez a kivételes, egyszeri élmény beoltotta a szabadság vágyával, ugyanakkor – értelmiségiként, hosszú hagyományt követve – kialakított magának egy bizonyos magatartást, vagy alapállást a külvilággal szemben, amelynek köszönhetően akkor is szabadnak érezhette magát, ha a külvilág eseményei, történései ez ellen hatottak, ha a körülmények kedvezőtlenek voltak.¹⁵ A szabadság érzete elválaszthatatlanul összefonódott a boldogságával, egymást tételezték, egymás erősítették, egymásból következtek, egymás nélkül nem működhetek. Boldogságnak a lélek szabadságát, a magánélet kisvilágának azt a kiegyensúlyozottságát érezte, amelyet a nyugodt családi háttér nyújtotta biztonság is megalapozott. Ennek ugyanakkor kínzó mozzanata volt a kosíki értelemben vett társadalmi tér szűkösségének nyomasztó tudata, a szabad cselekvés korlátozottsága. Így sikerült, önvédelemből is, az emberarcú szocializmus kísérletének megfojtását követően egy olyan magatartás-modellt kialakítani, amelynek alkalmazásával képes volt a gátló körülményeken átlépve lélekben szabadnak maradni, gondolkodását nem kötötték gúzsba.

¹³ Idézi: BOJTÁR Endre, „Az irodalmi mű jelentése. Konrád György: *A látogató*”, in BOJTÁR Endre, *Egy kelet-európai irodalomelméletben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 154.

¹⁴ GARTNER és BOJTÁR, „Változatok a szabadságra”, 19–20.

¹⁵ Ennek segítségével tudott túljutni a marxizmus és a szocializmus eszméiből való kiábránduláson, amelyet a prágai tavasz moszkvai télbe fordulása nyomán élt át. Vö. BOJTÁR Endre, „Levelek a messzi ifúságból”, in BOJTÁR Endre, *Ütvesztők, útjelzők. Írások a közép- és kelet-európai kultúrák köréből* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2015), 479.

Belsőleg szabadon, boldogan

Ezért is érezte fontosnak, hogy csatlakozzon olyan kezdeményezésekhez, amelyek a mindenkori határokat feszegették. Ilyen volt a végül betiltott *Eszmélet* folyóirat, illetve évkönyv, Levendel Júlia és Horgas Béla dédelgetett projektje 1968–69-ben,¹⁶ vagy a Charta ’77 emberi jogi nyilatkozat szerzőinek bebörtönzése elleni tiltakozás 1978-ban, amely miatt az első pártfegyelmijét kapta. De a belső és külső szabadság deklarálásának igénye miatt kapcsolódik ide az 1980-ban szamizdatban megjelent *Bibó-émlékkönyv*ben való részvétele is, annál is inkább, mert e kötet jelentősége messze túlmutatott az ’56-os szerepvállalása miatt belső emigrációba kényszerített gondolkodó személye és életműve előtti tisztelgésen. A kötet a maga 76 szerzőjével a Kádár-korszak értelmiségének reprezentatív megmutatkozása volt: a több mint ezer oldalas gépiratos kötetben az értelmiség legkülönbözőbb csoportjaihoz tartozók, „népiek”, „urbánusok”, másként gondolkodók, de a hivatalos nyilvánosságban rendszeresen publikáló szerzők, sőt párttagok is szerepeltek, s az együttes fellépés közepette kialakított szellemi platform a rendszerváltás egyik fontos előkészítő mozzanatának bizonyult.¹⁷ Bojtárnak a *Bibó-émlékkönyv*ben közölt írása, a *Kelet-Európa vagy Közép-Európa* „kiverte a biztosítékot” a pártközpontban, emiatt kapta második pártfegyelmijét. (Korábban az *Új Symposion*ban – Bojtár tudta nélkül – megjelent *A kelet-európeér pontossága* című esszéje miatt akarták kirúgni az intézetből, majd mint strukturalistát 1972-ben öt éves publikációs tilalommal sújtották. A szilencium azonban eleve csak a magyar nyelvű publikációkra vonatkozott, tehát idegen nyelveken akadálytalanul megjelenhettek írásai, és fordíthatott is¹⁸). Bojtárnak végül is nem esett nagyobb bántódása, működött az intézet védőernyője, vagy ahogy Veres András fogalmaz, a „Bojtár Endrét Védők Titkos Társasága”, „amely több alkalommal mentette ki védencét a hatalom szorításából”¹⁹.

¹⁶ Uo., 479–484.

Bojtár Nádas Péterrel való megismerkedése és kapcsolata történetébe ágyazva ismerteti a folyóirat alapítása körüli viszonyosságokat (minthogy Nádas is az *Eszmélet* köréhez tartozott). Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatójának packázását Horgasékkal, majd a lap (illetve évkönyv) kiadásának végleges megghiúsulását, személyesen Aczél elvtárs beavatkozása miatt.

¹⁷ Vajda Mihály szerint az emlékkönyv az értelmiség és a hatalom 1956 után kötött, hazugságon alapuló hamis kiegyezését mondja fel. A *Bibó-émlékkönyvről* részletesebben lásd: Vajda Mihály, „Realizmus és lényeglátás”, in Vajda Mihály, *Utam Marxtól* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015), 639–641.

¹⁸ GARTNER és BOJTÁR, „Változatok a szabadságra”, 17.

¹⁹ VERES András, „Bojtár Endre (1940–2018)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. sz. (2018): 118. Továbbá: „nagyszerű társaságba kerültem (az említett Nyíró, Szili József, Miklós Pál, később Bonyhai Gábor és Veres András), akikkel aztán együtt fűjtük a »revizionizmus«, az »emberarcú szocializmus«, a »szívetellenesség«, majd 1968 után mindinkább a »szocializmusellenesség« egy követ.” BOJTÁR Endre, „Levelek a messzi ifúságból”, 470.

Szabadság és boldogság az irodalomértelmezésben

A ’68-ban megtapasztalt szabadságélmény nemcsak Bojtár személyes életére volt döntő hatással, hanem irodalomfelfogására is, olyannyira, hogy az irodalmi mű befogadásának tapasztalatát is a szabadság fogalmával kapcsolta össze. Úgy gondolta, hogy a jó művek már minőségük folytán is szabadok és erkölcsösek, s a jó művek olvasása a szabadság élményével ajándékozza meg az olvasót.

Életének ez a két kulcsfogalma, a szabadság és a boldogság, irodalomértelmezői munkáiban is visszaköszön,²⁰ hogy azután alkalomadtán ismét az „élet”, a személyes élet viszonyainak magyarázó fogalmaként kerüljön elő. Élet és irodalom, vagy ha tetszik, élet és irodalomtörténet áthatja egymást. Talán emiatt van az, hogy Bojtár irodalomtörténeti fejtegetéseit „életesnek” érzékelem, írásai meggyőző példáját adják annak a tudományunk művelésében ma sem kellően széles körben elterjedt felfogásnak, amely szerint az irodalomtörténet objektivitását egyedül az irodalomtörténész bevallott és vállalt szubjektivitása garantálhatja.²¹

Ha tetszik, e vállalt szubjektivitás jegyében fordul Bojtár Jurij Lotman²² kultúrtipológiájához, melynek fogalmait a magyar irodalomra is érvényesnek tekinti. Lényege szerint ez abban ragadható meg, hogy a különböző, egymást váltó irodalmi-társadalmi irányzatok, korszakok jellemezhetők aszerint, hogy deszemiotizáltak vagy szemiotizáltak. E fogalmakkal Lotman azt írja le, hogy egy adott kultúra tagjai mit tartanak értékesnek: a dolgokat, a világ „természetes” jelenségeit, vagy a (legtöbbször) nyelvi jeleket. A szemiotizált kultúrában csak az létezik, ami jellé alakult: „A dolgok értéke szemiotikus, mert az értéket nem a dolgok saját értéke adja meg,

²⁰ Kritikusán vizsgálva megjegyezhetjük: irodalomtörténetben alkalmazott fogalomként a szabadság mint olyan nem eléggé reflektált ebben a tipológiában. Elég csak arra gondolnunk, hogy a szabadságot mint filozófiai fogalmat hányféleképpen definiálták – akár csak az elmúlt ötven évben (pl. Isaiah Berlin vagy Hannah Arendt). Másfelől persze az is tény, hogy Bojtár nem volt filozófus. S az általa alkalmazott szabadságfogalom magyarázóerejét, hitelét filozófiai definíciók helyett gazdag és a maga sokféleségében meggyőző szépirodalmi példatár alapozta meg fejtegetéseiben.

²¹ Lásd például: „Az olyan (a fenomenológusok szóhasználatával) »intencionális tárgyak« (intentionale Gegenstände) valódi objektivitását, mint amilyen például egy irodalmi műalkotás, egy nemzeti vagy összehasonlító irodalomtörténet, nem a tények objektivitása, hanem a nyíltan vállalt, bevallott szubjektivitás szavatolhatja.” – BOJTÁR Endre, „Egy regionális irodalomtörténet múltja, jelene és...”, in BOJTÁR Endre, *Útvesztők, útjelzők* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2015), 282.

²² Lotman eredetileg a 11–19. századi orosz kultúra korszakainak egymásutánját írta le e tipológia segítségével. Vö. 1967, *Sztatyi po tipologii kulturi*, 1970. Négy korszakot különböztet meg az orosz kultúrában 1. középkori szemantikus-aszintaktikus, 2. I. Péter kora: aszemantikus-szintaktikus, 3. 18–19. század, felvilágosodás: aszemantikus-aszintaktikus, 4. a 19. század ’20-as éveitől: szemantikus-szintaktikus (szemantikai jelentés: a jel helyettesít valami fontosabbat, mint ő maga, szintaktikai jelentés: a jel része valaminek, ami fontosabb, mint ő maga), idézi BOJTÁR Endre, „Az irodalmi mű jelentése...” 140.

hanem annak a jelentőségteljes volta, amit a dolgok képviselnek.” A deszemiotizált kultúrában fordítva:

„A dolgok világa a reális, a jelek, a szociális viszonylatok világa pedig a hazug civilizáció teremtménye. Csak az létezik, ami önmaga; mindaz, ami valami mást képvisel, az fikció. Ezért csak a közvetlen reáliák értékesek és valódiak: az ember a maga antropológiai lényegében, a fizikai boldogság, a munka, a táplálkozás, a meghatározott biológiai folyamatként felfogott élet.”²³

Ezt az eredetileg a 11–19. századi orosz kultúra korszakaira kidolgozott tipológiát alkalmazta az irodalomtudós az irodalmi irányzatok jellemzésére, kiegészítve két saját szemponttal, a szabadság és a boldogság fent említett fogalmával. Ahogy írta: „A szemiotizált-deszemiotizált, a jel-párti és a dolog-párti korszakok váltakozása, úgy tűnik, együtt jár egy másik fogalompár, a »boldogság-szabadság« kettős váltakozásával”²⁴.

Fontos megjegyezni, hogy szabadság és boldogság viszonyát nem szabad szembenállásként elképzelnünk, hisz a szabadság együtt jár a boldogsággal, s a boldogságnak mindig van szabadságmozzanata. Ahogy Bojtár is írja:

„A »szabadság-boldogság« megkülönböztetésben [...] a szabadság különböző fokozatairól van szó, a tágasabb vagy szűkebb szociális térről, a végtelen lehetőségek érzékeléséről, illetve arról, hogy az embert korlátok akadályozzák, s kisebb területre – legtöbbször önnön lelkébe, a magánszférába – szorul vissza. Koronként hol az egyik, hol a másik annyira a világszemlélet középpontjába kerül, hogy a másiknak rendszerint még a neve is tabuvá válik. Amikor csak a boldogságra van lehetőség, illetlenség a szabadságról beszélni. Aki ilyet tesz, azt leintik a józanok, mondván, azt a maradék kis teret is – ami esetleg már csupán egy emberéletnyi – elveszíthetjük, mégoly korlátozott lehetőségeinket sem érdemes kockára tenni a bizonytalan jövőért stb., stb. De érvényes a tabu a másik oldalon is: a szabadság-korszakokban, például forradalmak idején, félre kell tenni a magánérzéseket, a költő – Majakovszkij szavaival – akár »saját dalának is a torkára kell, hogy hágjon.« A váltás boldogságból szabadságba akkor következik be, amikor a cselekvés kockázatmentessé válik, mert a minimális boldogságra, az egyén pusztá létére sincs sok esély, vagyis háborúk idején.”²⁵

Ugyanúgy, ahogyan a dolog és a jel, a szabadság és a boldogság felfogásában is szabályos váltakozás figyelhető meg a 20–21. század irodalmában: a deszemiotizált korszakok központi fogalma mindig a szabadság, a szemiotizáltaké mindig a boldog-

²³ Uo., 140–142.

²⁴ Uo., 153.

²⁵ Uo., 154.

ság. A jel és a dolog, a boldogság és a szabadság tipológiáját nem lehet értékítélettel kapcsolatba hozni – figyelmeztet Bojtár.

Ez a kulturális-társadalmi tipológia Konrád György *A látogató* című regényének 1972-ben született elemzésében bukkan fel először,²⁶ s ezt követően mintegy másfél évtizeden át van jelen az irodalomtörténész munkáiban: az 1977-ben megjelent *A kelet-európai avantgarde irodalom* című monográfia irányzat-leírásaiban, az avantgárd tipológiáját sűrítve és általánosítva újraíró *Az avantgárd mint irodalmi irányzat* című, 1985-ben befejezett tanulmányban, (amely csak 1993-ban látott napvilágot a *Kelet-Európa vagy Közép-Európa* című esszéketben). E tipológia segítségével jellemzi Bojtár a huszadik századi magyar irodalom első hat évtizedét, a szimbolizmustól az avantgárdon és a harmincas évek katasztrófizmusán át (ezt a lengyel irodalomtörténet-írásban általánosan használt irányzati besorolást a mi irodalmunkra is alkalmazva), majd pedig az 1945 utáni irodalomra is. Azt is jelzi ugyanakkor, hogy a hatvanas-hetvenes évek irodalmára, amelyhez az elemzés megírása idején nem volt még a kellő irodalomtörténeti távlat, a séma csak vázlatosan alkalmazható.

A *látogatót* Bojtár az 1956 utáni tíz év jellegzetes művének tartja, a „valósággal való megbékélés”²⁷ bizonyítékának. A szerző megbékél azzal a valósággal, amelyben a világ megint kettészakadt: jelekre és dolgokra, ahol a dolgok eredeti állapotukban nem valóságosak, csak ha jellé dolgoztatnak föl. A látogató jelenidejében nyoma sincs szabadságnak, minden menthetlenül a dolgok kalodájába van zárva. A szabadság furcsa módon a jövőbe helyzetetett.²⁸ Konrád regénye az 1956 utáni időszak irodalmának egyik jellegzetes útját mutatja be, az érdekl, hogyan vált át a szabadság boldogságba.²⁹ „Konrád regénye prózánkban ebbe a vonulatába tartozik. Hőse a szabadságot kézen fogva végig vándorol a világ jelenén, de ráébredvén, hogy a tér kicsiny, a jövőben már csak a jelek boldogságára számíthat.”³⁰

A tanulmány zárásában Bojtár egy fontos megjegyzést fűz az elemzéshez, amelyben saját pozícióját is megjelölve az általa felvázolt tipológiai rendszerben, személyes életére is vonatkoztatja a tárgyalt problematikát:

„a tipologizáló tanulmányíró ahhoz a Konrád és a hetvenes évek fiataljainak a nemzedéke közé eső évjáráthoz tartozik, amely az 1956 utáni groteszk időszakban lett szellemileg felnött, s addigi életéből éppen azt szűrve le talán legfőbb tanulásként, hogy jelek, dolgok egyaránt fejünkre nőhetnek, egy ezeknél magasabb fogalom, az érték fogalma alapján próbált meg a hatvanas évek végén – sikertelenül – nemzedékké szerveződni, s amely most is képes

²⁶ „A történelem bukfcenei óvatosságra kell hogy intsék az embert, a szabadságnál több biztósítékot ad büntelen sértetlenségünkre a lélek szabadsága.” – Uo., 156.

²⁷ Uo., 149.

²⁸ Uo., 152.

²⁹ Uo., 156.

³⁰ Uo., 157.

a szabadság rendjébe belefeledkezni, de ha erre nincs mód, nevetve zárójelbe tenni azt, és visszahúzódni a boldogság közönyébe”.³¹

Bojtár későbbi munkáiban nemigen látni ennek a tipológiának a nyomát. Erre többféle magyarázat kínálkozik. A Gartner Évának adott, fentebb már többször idézett nagy interjúban bevallja, úgy érezte, a nyolcvanas évek közepére irodalomtörténészként, teoretikusként nagyjából mindent megírt, amit akart.³² Ekkor ötlött az eszébe, hogy írhatna egy afféle alapozó könyvecskét a lett és a litván kultúra tanulmányozásához: ez lett a *Litván kalauz* (1990).

Ezt követően születtek meg aztán a magyar baltisztika tudományát megalapozó nagyszabású munkák, a *Bevezetés a baltisztikába* (1997), majd pedig a tíz évnyi munkával elkészült *Litván-magyar nagyszótár* (2007).

Szabadsághiányban, boldogtalanul, a semmi felé

A jel/dolog tipológiával az *Élet és Irodalom* 2018. januári első számában közölt esszéjében, utolsó befejezett közleményében találkozhatunk ismét, amelyben Gergely Ágnes *A Prédikátor álma* című versét elemzi. Lényeges újdonság azonban, hogy a tipológia kategóriái ezúttal más modalitásban kerülnek elő, mint korábban: irodalomtörténeti korszak vagy irányzat jellemzése helyett nagy hangsúllyal az esszé szerzőjének a jelek és dolgok világához fűződő személyes viszonyát nevezi meg segítségükkel: azaz megint és újra: a saját életéhez, élethelyzetéhez fűzött magyarázatként alkalmazza.

A nevezett vers először a 2000 című folyóirat 2009/2-es számában volt olvasható, majd a költőnő *Jonathan Swift éjszakái* című, *Versek négy arckép alá* alcímmel kiadott kötetében jelent meg 2010-ben. Érdemes idézni teljes terjedelmében:

A Prédikátor álma

Eljön az idő, megremeg az őrző,
megrogynak mind az erős férfiak,
a malomkőnél megállnak a lányok,
az ablaktáblák felhomálylanak,

kívül egy jobb kéz bezárja az ajtót,
halkabban zúg a vízen a malom,
madár szólal az ágon, égi jóslat
az ének elporlik az ajkakon,

³¹ Uo., 158.

³² GARTNER ÉS BOJTÁR, „Változatok a szabadságra”, 27.

az élők minden kis halomtól félnek,
ijedelmet hoz távolról az út,
megvirágzik a mandolafa ága,
ki csak óhajtja, a pincékbe fut,

vonszolja magát, elreked a sáska,
a rét alól kipattan a kapor,
az ember elmegy az örökös házba,
körben az utcán sírás hangja szól,

az ezüstkötél kettészakad akkor,
az aranypalack a szemétre jut,
a bádögvedret széttöri a forrás,
a fakereket eldobja a kút,

a por földdé lesz, mert úgy vala egykor,
a lélek az egy igaz Istené,
a szó mint a szeg erősen leverve,
és megy a vers az ítélet felé. (2008)³³

A nagyhatású vers a *Prédikátor Könyve* (héberül *Qóhelet*) sajátos posztmodern átköltése, amelynek a Károli-féle Biblia veretes nyelvezetét alapul vevő, félelmetes erejű pusztulás-vízióját Gergely Ágnes a 12. fejezet szövegeinek részleteiből állította össze. Az átköltés révén az „eredeti” szöveg, ahogyan Bojtár megállapítja, radikálisan új jelentésre tett szert. A verset aprólékosan, minden filológiai részletre kiterjedő alaposítással vizsgáló elemzés, amely a szöveget három különféle Biblia-fordítással veti össze, arra a kérdésre keresi a választ, miért írja át a költőnő a *Prédikátor Könyvét*, a Biblia legellentmondásosabb szövegét, amely (idézem):

„a maga világvége-látomásával, a »minden hiábavaló!« sulykolásával mintha ellentmondana a Szentírás lényegének. Ezt az ellentmondást a különböző hívő Biblia-magyarázók a legkacifántosabb érveléssel próbálják feloldani. Nem így Gergely Ágnes. Ő látszólag elfogadja a Qóhelet világértelmezését, azt, hogy minden érték elveszett. A *Prédikátor álma* a társadalmi válság és a személyes válság, az öregedés könyve. Mintha maga az (1933-ban született) költőnő is úgy érezné – újabb versei mind erről szólnak –, hogy közel az út vége. Ez azonban csak látszat. Gergely mintha csak enyhítené a Szentírás szavait, mikor a Prédikátor látomását álomnak minősíti. Valójában azonban itt érhető tetten

³³ Kötetben: GERGELY ÁGNES, *Jonathan Swift éjszakái* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 40.

a költő meggyőződése: nemcsak az öregedés, hanem általában is a világ bajai felett az ember a szavak hatalmával lehet úrrá.”³⁴

Az elemzés befejező részében azután azt mutatja be Bojtár, miféle kulturális és társadalmi összefüggésrendszerbe – milyen más művek társaságába – kerül ez a vers az ő fejében. Részletesen idézi fel a közel fél évszázaddal korábban írt – fentebb már ismertetett – kulturális-társadalmi tipológiája tételeit, végül megismétli a Konrád-regény humortalanságát kárhóztató kitételét: „A kérdés, ami az én oldalamat fúrja, így hangzik: ki röhögi ki mindezt – a világot, látogatóit, önmagát s az ezt megörökítő jeleket, szavakat.”³⁵ A humor, önmagunk és a világ kinevetése jelentheti ugyanis a szabad átjárást a szabadság és a boldogság között. S kiderül: Konrád *A látogatójának* ezt a hiányát pótolja az 1979-ben született *Termelési regény*, amelynek nehezen túlbecsülhető jelentőségét Bojtár abban látja, hogy szerzője képesnek bizonyult a humor erejével felülemelkedni és úrrá lenni a dolgoknak és a jeleknek az embert egyaránt gúzsba kötni képes világán.

S itt most egy kis kitérőt kell tennem, szeretném ugyanis felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a humor (valamennyi változata), valamint a nevetés Bojtár életszemléletének (és ugyanúgy, irodalom-, illetve műszemléletének is) centrális eleme: nem véletlen, hogy egész pályáján megkülönböztetett figyelmet szentelt a tragikumot és komikumot szétválaszthatatlanul egybeolvasztó groteszknek, amely valóságos védjegye a közép-európai irodalmaknak. Bojtár Endre több írásában hivatkozik a *Švejk*re, mint olyan műre, amely sajátos abszurd humorával, a felsőséget kicselező, mindenáron a túlélésre játszó kisember-hőse alakjával régióink kultúrájának kvintesszenciáját testesíti meg. S az sem véletlen, hogy Bojtár egyik „kedvenc gyermeke” éppen az általa összeállított *Aki utoljára nevet*³⁶ címmel megjelent közép-európai humorantológia volt.

A nevetés kicselezi a hatalmat, önbizalmat, erőt ad, reményt kelt. „Ha minden kilátástalan, borzalmas, változtathatatlan és nyomasztó, és ha nem tudjuk, mit tegyünk, a javítgatások értelmetlennek tetszenek – akkor a nevetés sokat segíthet. Segít, mert legalább jobban érezzük magunkat; mert talán más fénytörésben látunk mindent, még a megoldást is megpillanthatjuk; és mert a gonosz és buta hatalommal szemben hihetetlenül erős fegyver: ezzel nem tud mit kezdeni, nem tudja sem elnyomni, sem megsemmisíteni, sem válaszolni rá.”³⁷ – írja Kálmán C. György ugyancsak Bojtár Konrád-elemzésére hivatkozva, annak illusztrálásaként is, hogy a humor korszakoktól

³⁴ A verselemzést kéziratból idézem, mert Bojtár ezt tartotta egyedül hitelesnek, tekintve, hogy az *Élet és Irodalom*ban megjelent szöveg mellől hiányoznak a jegyzetek. BOJTÁR Endre, *Felhomály* (kézirat), 6.

³⁵ BOJTÁR Endre, „Az irodalmi mű jelentése”, 158. Idézi: BOJTÁR Endre, *Felhomály* (kézirat), 8.

³⁶ BOJTÁR Endre, vál., *Aki utoljára nevet. Közép-európai humor antológia* (Budapest: Osiris-Századvég–2000, 1997).

³⁷ KÁLMÁN C. György, „A röhögésről”, *Magyar Narancs. Első változat*, hozzáférés: 2015.01.03, https://magyarnarancs.hu/elso_valtozat/a-rohogesrol-93182/?orderdir=novekvo&pagenr=2

és rendszerektől függetlenül leghatásosabb eszközünk / fegyverünk az ostoba hatalommal és a változtathatatlanok tűnő viszonyokkal szemben.

Másfelől a nevetés, a humor a világ intellektuális-érzéki birtokba vételének bizonyossága, egyszersmind önnön esendőségünk tudomásul vétele is, köze van tehát a felnőttiséghez, a személyiség érettségéhez. „Kinevetni csak azt tudjuk, amit tökéletesen megértettünk, átláttuk szerkezetét, a magunkévá tettük oly módon, hogy nincs többé hatalma felettünk – esetleg azon a nagy áron, hogy a kinevetett valami fényében saját tökéletlenségünk, értelmetlenségünk, összezapottságunk derül ki”³⁸ – írja Bojtár élet és irodalom egymásba játszásának módozatait Puskin *Anyeginjének* és Esterházy *Termelési regényének* párhuzamos elemzésével illusztráló tanulmányában.

Csakhogy a posztmodern mindent relativizáló szemlélete megingatta a dolgokon és jeleken egyaránt felülemelkedni képes biztonságérzetet, s csakhamar arcunkra fagyott a mosoly. Ezt példázza a Bojtár fejében lévő kulturális univerzumban Esterházy *Harmonia caelestise*, amely – idézem – „akaratlan látélet arról az új, »posztmodern« világról, melyben mindenről elmondható minden és mindennek az ellenkezője is, az önmagukban is töredezetten ellentmondásos életek kicserélhetők, a személyiségnek nincs folytonossága, a világ középpont nélkül maradt, ami ugyan a választás lehetőségét kínálja, ugyanakkor támpontok híján gyötrelmessé is teszi azt.”³⁹

Gergely Ágnes verse az ezt követő, a posztmodern utáni időszak terméke, azé a korszaké, amely ismét a művészetben, a jelek világában talál támaszra. Bojtár regisztrálja ennek az újabb, jelközpontú szemléletnek a megjelenését Nádas Péternél is, ő maga azonban – s ez az elemzés döntő következtetése, amely ismét csak az értelmező saját életét magyarázza – ebben a művészetbe, a jelek világába vetett hitben már nem osztozik: „S mi maradt ezután? Ami Gergely Ágnes verséből is kiolvasható: a visszatérés a jelek boldogságához, amely azonban sokunk számára már lehetetlen. Marad a – nehezen elfogadható vagy egyenesen elfogadhatatlan – semmi.”⁴⁰

A „semmi” fogalma nem itt bukkan fel először Bojtár írásaiban. *Hogyan lettem baltista és miért?* című, 2000-ben írt esszéjében, ahol kutatási tárgyának nehezen megragadható, illékony voltáról beszél, azt fejtegeti, hogy a balti kultúra „köztes” létezésének viszonyaiban, „van is – meg nincs is” – állapotában az emberi létezés szerkezetére ismer. S e párhuzam vagy hasonlóság felismerése segíti ars poeticája, sőt egyenesen életfilozófiája megfogalmazásában. Idézem:

„Mint olyasvalakinek, aki az egyéni túlvilágban, ennél fogva semmiféle istenben nem hisz, s akit az érte cserébe kapható, a kultúra hagyományában lehetséges kollektív túlvilág ígérete nem vigasztal, de aki a rövid emberi életet annyi jó-

³⁸ BOJTÁR Endre, *Az irodalom gépezete. Puskin és Esterházy*, in BOJTÁR Endre, *Egy kelet-európaer az irodalomelméletben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 165.

³⁹ BOJTÁR, *Felhomály*, 8.

⁴⁰ Uo., 9.

téteménnyel, gyönyörűséggel, élnivalóval zsúfoltnak látja, ez a fáradhatatlan, örömteli készülődés a semmire megvilágító erejű életprogram.”⁴¹

Nyilvánvaló, hogy a *semmi* itt más jelentéssel bír. A 2000-ben született esszé *semmije* az ateista *semmije*, aki azonban az életben értelmes munkát, örömet, sok-sok „élnivalót” talál, s éppen az élményekben gazdag, tartalmas és boldog élet tudata barátkoztatja meg azzal a gondolattal, hogy az élet lezárultát követően nincs semmi, illetve hogy a *semmi van*. A két írás keletkezése között eltelt 18 évben sok minden megváltozott. A 2010-es év mind a magánélet, mind a társadalmi élet, a közélet szempontjából vízvázasztó volt. 2010-ben Bojtár nyugalomba vonult, s noha mindvégig aktív maradt, egyre nehezebben tudott kapcsolatot tartani a világgal. Úgy érezte, hogy menthetetlenül marginalizálódik, amit érthetően nehezen viselt, s ennek tudata, meg a progresszíven súlyosbodó betegség együttesen kárhoztatta méltatlan, szabadság- és boldogságghiánnyal sújtott életre. Igyekezett minél több embert maga köré gyűjteni, és el is érte, hogy otthonában ismerősök, barátok, intézeti kollégák, tanítványok adták egymásnak a kilincset. Ezek a kapcsolatok jelentették a „szabadság kis köreit”, amelyekben változatlanul önmaga lehetett, s talán nem tévedés azt állítani, hogy ezek segítettek abban, hogy legalább lélekben szabadnak érezhesse magát. Mindez nem változtat azon a körülményen, hogy nagyon is tudatában volt állapota folyamatos romlásának, a testit kísérő szellemi leépülésnek, s a maga módján: (az egyre nehezebben abszolválta) munkával próbált küzdeni ellene.

De napnál világosabb: nem csak a testi-szellemi hanyatlás kínzó tudata keserítette meg napjait. Legalább annyira aggasztotta világunk állapota, s benne az országé. *Homo politicusként* érzékenyen reagált a politikai klíma radikális megváltozására, a nacionalizmus és antiszemitizmus újbóli felbukkanására és rapid előretörésére. Tárgyszerűen és higgadtan, ugyanakkor a rá jellemző szenvedéllyel lépett fel ezeknek a lejárt szavatosságú ideológiáknak a politikába való beemelése, s ezzel együtt az ország és társadalom kezdetben alattomosan, majd egyre nyíltabban zajló lezüllesztése ellen. Már a kétezres évek elején született publicisztikai írásaiban, interjúiban figyelmeztetett a diktatúraépítés jeleire, a vezérkultusztól a jogrend kijátszásán át a nyelv kiüresítéséig. Egy 2002-es interjúban akkori friss Nobel-díjasunktól, Kertész Imrétől idéz egy naplójegyzetet, amelyben a totalitárius rendszerek és mindenfajta diktatórikus gondolkodás iránt különösen érzékeny író azt írja, az ország helyzetére „egyedül az emigráció lenne a releváns és egyértelmű válasz.”⁴²

Bojtár azért érezhette a magáénak a Gergely Ágnes-vers megrázó erejű, apokaliptikus látomását, mert az tökéletesen egybevágott nemcsak személyes sorstudatával,

hanem a társadalom válságállapotával is. Fájdalmasan érezhette át a fojtogató szabadságghiányt, s a boldogság megtartó erejének szétporladását. Napról napra kellett megtapasztalnia, hogyan sülyedünk egyre mélyebbre, s kanyarodunk vissza megállíthatatlanul annak a kornak szellemiségéhez, mely őt az édesapjától megfosztotta. Sokakkal / sokunkkal együtt érezte úgy: nem elég a szavak / szavaink hatalma, hogy ezt megakadályozzák. A semmi, amihez a verselemzés végén, végkövetkeztetesként Bojtár eljut, számomra az elemzés legmegrendítőbb mozzanata: ennek kimondásával-leírásával az értelmező elérkezik egy olyan ponthoz, ahonnan nincs tovább, ahol már nem marad semmi, amiben *hinni lehetne*, amiben *érdemes volna hinni*, vagy amiben még *hinni tudna*.

⁴¹ BOJTÁR Endre, „Hogyan lettem baltista és miért?”, in BOJTÁR Endre, *Útvesztők, útjelzők* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2015), 45.

⁴² BOJTÁR Endre és MIHANCsik Zsófia, „Politika és erkölcs. Bojtár Endre irodalomtörténésszel beszélget Mihancsik Zsófia”, *Népszabadság*, 2002. nov. 9., in: BOJTÁR Endre, *Diktatúrák Hortytól Orbánig – és vissza* (Librarius e-könyv: Podmaniczky Művészeti Alapítvány, 2016), 87.